

روش‌های زمینه‌ساز تربیت فرزند از دیدگاه

اهل بیت علیهم‌السلام

سعید راجا^۱

احمد جاوید انوری^۲

چکیده

گفتار و رفتار اهل بیت علیهم‌السلام بر اساس خواست و اراده خداوند شکل گرفته است. پس سیره تربیتی ایشان بهترین شیوه و روش در مورد تربیت فرزندان است. سوال اساسی در این جا این است که اهل بیت علیهم‌السلام برای تربیت فرزندان از چه روش‌های استفاده می‌کردند؟ فرضیه اولیه این است که ایشان از روش‌های زمینه‌ساز برای تربیت فرزندان خویش استفاده می‌کردند که مشتمل است بر روش‌های زمینه‌ساز قبل از تولد و روش‌های زمینه‌ساز بعد از تولد. سعی بر این است که با مطالعه منابع به روش کتابخانه‌ای و ارائه آن به شیوه تحلیلی - توصیفی به هدف برسیم. هدف این نوشته ارائه نمونه‌های عینی از سیره تربیتی اهل بیت علیهم‌السلام نسبت به فرزندان است که به عنوان الگویی جامع برای آیندگان ترسیم می‌گردد.

واژگان کلیدی:

تربیت، تربیت فرزند، روش تربیت، روش‌های زمینه‌ساز تربیت، اهل بیت علیهم‌السلام.

۱. دانش پژوه دکتری پیامبر اعظم صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم جامعه المصطفی صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم العالمیه.

۲. دانش پژوه دکتری پیامبر اعظم صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم جامعه المصطفی صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم العالمیه.

مقدمه

تربیت، امری حیاتی و سرنوشت‌ساز برای بشر می‌باشد و پایه و مایه هر گونه رشد، حرکت و پیشروی و تداوم آن است. در سایه تربیت است که انسان حال و هوای انسانی و رنگ انسانیت پیدا می‌کند و از موجودی صرفاً زیستی، فردی اخلاقی و انسانی می‌شود. برنامه‌های امروز بشر در تربیت انسان‌ها نمی‌توانند کارآمد باشند، بدان خاطر که دچار محدودیت و نارسایی‌ها هستند. در علم امروزی، آینده نگری، بیش یا کم دچار تعصبات و اسارت عواطف و گرفتار خواسته‌ها و تمایلات نفسانی است. اصلاح فرزندان در شرایط متحول و پرتلاطم امروزی و نارسایی گوناگون جز از تأسی به پیامبر ﷺ و اهل بیت  امکان‌پذیر نیست. چنین برنامه‌ریزی و طراحی در عرصه وجود تنها از آن خداوند است که راه و رسم سعادت بشر را می‌تواند برنامه‌ریزی و تدوین کند و از طریق وحی به نماینده خود اعلام کرده است. در این تحقیق سعی بر این است که از طریق ارائه نمونه‌های عینی تربیتی از رفتار آن بزرگواران از سیره تربیتی اهل بیت  نسبت به فرزندان خویش آشنا شویم.

معنای روش

۱. روش در لغت: روش معادل کلمه انگلیسی «Method»، در لغت به معنای طرز، طریقه، قاعده، شیوه، سبک، رسم، آئین می‌باشد.^۱
۲. روش در اصطلاح: روش در اصطلاح نیز به چند معنا از جمله به معنای زیر آمده است:
 - راه منظم و سیستماتیک بررسی حقائق و مفاهیم.^۲
 - تعیین طریق انجام فعالیت یک امر.^۳
 - راهی که به‌منظور دستیابی به حقیقت در علوم باید پیمود.^۴

۱. علی اکبر دهخدا، لغت نامه دهخدا، تهران: مؤسسه لغت نامه دهخدا (ذیل ماده روش).

۲. همان .

۳. سید داود حسینی نسب، فرهنگ تعلیم و تربیت، ص ۴۹۷.

۴. باقر ساروخانی، دائرة المعارف علوم اجتماعی، تهران، ص ۴۴۶.

بعضی روش را اعم از فن و اصل دانسته‌اند. بعضی نیز اصول را اعم از روش می‌دانند. «در تحقیقات اجتماعی هر روش یعنی راه و شیوه‌ای که در شناخت پدیده‌های اجتماعی اتخاذ می‌شود از فنونی چند تشکیل می‌گردد»^۱.

مراد ما در این تحقیق به طور کلی، شامل اصول و روش، هر دو، می‌شود. تربیت دارای مبانی، اهداف، اصول و روش‌ها است که در این میان اصول و روش‌ها از اهمیت خاصی برخوردار است. روش‌ها در حقیقت مکانیزم‌ها و شیوه‌های ایجاد یا تغییر رفتار و خصوصیات متربی‌اند.

روش‌های زمینه‌ساز

انسان به سبب اتحاد نفس و بدن در وضعیت‌های مختلف محیطی در معرض حالات، احساسات و افکار معینی قرار گرفته و از شرایط زمانی و مکانی و اجتماعی تأثیر می‌پذیرد. برای زدودن پاره‌ای از حالات و رفتارهای نامطلوب و نیز برای ایجاد حالات و رفتارهای مطلوب در انسان، باید به دست‌کاری شرایط محیطی او پرداخت. انتخاب و تنظیم زمینه‌ها و شرایط به مثابه‌ی عاملی (تسهیل کننده) هستند که امکان شکل‌گیری‌ها و شکل‌دهی‌های مطلوب را بالا می‌برد.^۲

هر جا که امکان لغزشی هست اعم از لغزش‌های اخلاقی، عقیدتی و اجتماعی باید از شیوه پیشگیری استفاده شود. طبق روش زمینه‌ساز، مربی باید به نگاهی بلند پیشاپیش موقعیت‌هایی را که متربی در آن قرار خواهد گرفت در نظر آورد و آثار موقعیت‌های مزبور را بر روی او مورد ارزیابی قرار دهد و بر اساس این ارزیابی به‌طور مقتضی در شرایط اولیه دست ببرد. در زمینه سازی باید به همه جنبه‌های کودک توجه شود هم به مسائل آموزشی هم به مسائل پرورشی، رسول اکرم (صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم) در مورد نخستین تعلیم به کودک فرمودند: (نخستین کلمه‌ای که بر زبان کودک می‌گذارید باید کلمه لا اله الا الله باشد.)^۳ البته نباید این کلمه را به لقلقه زبان به او یاد داد، بلکه

۱. همان، ص ۴۴۶.

۲. خسرو باقری، نگاهی دوباره به تربیت اسلامی، ج ۱، ص ۱۳۹.

۳. همان.

باید کاری کرد که در اعماق دل و جاننش نفوذ کند و به لوازم آن تن دهد و باید آثار وحدت خدا را در موجودات مختلف به او نشان داد. یکی از جنبه های مهم روش زمینه سازی به خصوص در هفت سال اول، تأمین سلامتی بدن کودک و مراقبت از آن است. بیماری های مختلف در سال های اولیه می تواند مبدأ آسیب های جدی بدنی و در پی آن روانی شود. عدم خواب کافی، خوراک، بهداشت کودک همه به مقتضای این روش، باید مورد توجه و جبران قرار گیرد.

روش های زمینه ساز را به دو بخش می توان تقسیم کرد:

۱. روش های زمینه ساز قبل از تولد

۲. روش های زمینه ساز بعد از تولد

روش های زمینه ساز قبل از تولد

مراد از روش های زمینه ساز قبل از تولد مواردی است که در ایجاد و تربیت فرزند قبل از تولد و به خصوص از منظر وراثت تأثیرگذار است.

۱. انتخاب همسر

یکی از مسائل تأثیرگذار، خصوصیتی است که از پدر و مادر به فرزندان منتقل می شود. پیامبر ﷺ و اهل بیت  قانون وراثت را یک اصل مهم و از سنن تغییرناپذیر الهی می دانند. از این رو آنان در زمان انتخاب همسر به فکر جایگاه مناسب برای فرزند هستند تا از این طریق ویژگی های خوب و پسندیده به فرزند منتقل شود.

برای نمونه افراد زیادی به انگیزه های مختلف تنها یادگار پیامبر گرامی اسلام ﷺ را از وی خواستگاری کردند. پیامبر ﷺ با بیان این جمله که «منتظر قضای الهی می مانم»^۱ دست رد به سینه هر کدام زد.

در پاسخ علی علیه السلام، پیامبر خدا ﷺ فرمود:

«یا علی انه قد ذکرها قبلک رجال فذکرت ذلک لها فرایت الکراهة فی وجهها و لکن علی رسلک حتی اخرج الیک؛ یا علی، پیش از تو کسان دیگری نیز فاطمه را از من

۱. محمد ابن سعد، الطبقات الکبری، ج ۸، ص ۱۹.

خواستگاری کرده‌اند و من خواست آن‌ها را به فاطمه عرضه داشتیم، اما کراهت را در چهره او دریافته‌ام، ولی صبر کن تا باز گردم»^۱

پیامبر (ص) پس از مطرح کردن خواست علی (ع) با دخت گرامی خویش، همین که سکوت و عدم اعراض و کراهت او را دید، با خوشحالی بانگ الله اکبر برآورد و فرمود: «سکوتها اقرارها». سکوت زهرا، علامت رضایت و خواست اوست.^۲

درباره گزینش همسر و ملاک‌های آن از سوی معصومان تأکید فراوانی شده است، از جمله: «انظر این تقع نفسک و من تشکره فی مالک و تطلعه علی دینک و سرک و امانتک؛ نگاه کن که وجود و هستی خود را کجا قرار می‌دهی و چه کسی را شریک زندگی، محرم راز و امانت‌دار خود قرار می‌دهی»^۳

پیامبر اسلام (ص)، درباره معیارهای قابل تشخیص در انتخاب همسر می‌فرماید: «إذا جاءکم من ترضون خلقه و دینه فزوجه، إن لاتفعلوه تکن فتنة فی الأرض و فساد کبیر؛ هرگاه خواستگاری برای شما آمد که از خو و دینداری‌اش خرسند بودید، با او پیوند زناشویی برقرار کنید. اگر از ازدواج سرپیچی کنید، در زمین فساد بزرگ ایجاد می‌شود».^۴

اهمیت انتخاب همسر به دلیل تأثیر فوق‌العاده آن در نسل است زیرا وراثت باعث انتقال خلقیات و ملکات روحی از والدین به فرزندان می‌گردد به همین جهت در سیره و روش پیشوایان دین به آن توجه شده است.

حضرت علی (ع) پس از شهادت حضرت فاطمه زهرا (ع) هنگامی که قصد ازدواج کرد به سراغ برادر خویش عقیل که در علم انساب تخصص داشت می‌رود و از او می‌خواهد همسری را برایش بجوید که از شجاعان زاده شده باشد تا فرزند شجاع و دلیر برایش بیاورد.^۵ هم‌چنین امام سجاده (ع) نیز یکی از بهترین فرزندان امام مجتبی (ع) را بر همسری برمی‌گزیند و از او باقر

۱. محمد بن الحسن حر عاملی، وسائل الشیعه، ج ۲۰، ص ۲۷۵.

۲. همان.

۳. رضی الدین حسن بن فضل طبرسی، مکارم الاخلاق، ص ۱۱۹.

۴. محمد بن یعقوب کلینی، اصول کافی، ج ۵، ص ۳۴۷.

۵. شیخ عباس قمی، منتهی الآمال، ج ۱، ص ۳۵۲.

العلوم علیه السلام متولد می‌شود. بنابراین اهمیت مسئله انتخاب همسر در سیره ائمه اطهار علیهم السلام روشن است. امام علی علیه السلام که در سامراء زندگی می‌کردند بشر بن سلمان را به بغداد فرستادند تا کنیزی پاک طینت را خریداری کنند تا او را به همسری فرزند خویش امام حسن عسکری علیه السلام در آورند و از او آخرین حجت حق امام مهدی علیه السلام متولد شد.^۱ امیرالمؤمنین علیه السلام بیشتر دختران خود را به عقد ازدواج برادرزاده‌هایش فرزندان عقیل مانند حضرت مسلم، عبدالله، محمد و عبدالرحمن درآورد و دخترش حضرت زینب را همسر برادرزاده‌اش عبدالله بن جعفر نمود. حضرت ابوالفضل با لبابه دختر عبدالله بن عباس ازدواج کرد، چند پسر امام حسن علیه السلام با دختران امام حسین علیه السلام ازدواج کردند مانند حسن مثنی که با فاطمه بنت الحسین علیه السلام ازدواج کرد، عبدالله بن حسن علیه السلام با سکینه ازدواج کرد.^۲ حضرت علی اکبر با دختر عمویش یعنی دختر امام حسن علیه السلام ازدواج نمود بنابراین اکثر ازدواج امامان و امامزادگان فامیلی بود زیرا افراد شایسته در بنی‌هاشم فراوان بودند.

۲. آداب معاشرت با همسر

رعایت آداب معاشرت یکی از اموریست که زمینه مناسبی را برای تربیت فراهم می‌کند. از سیره معصومان علیهم السلام استفاده می‌شود که چگونگی آمیزش زن و شوهر تأثیری مستقیم در روح و جسم فرزند دارد. پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله در وصیت خود به حضرت علی علیه السلام می‌فرماید:

«یا علی لا تجمع امراتک فی اول الشهر و وسطه و آخره فان الجنون و الجذام و الخبل یسرع الیها و الی ولدھا؛ یا علی در اول، وسط و آخر ماه با همسرت هم بستر مشو زیرا احتمال جنون، جذام و فساد اعضا و عقل او و فرزندش در این روزها زیادتر است»^۳

ای علی علیه السلام! به هنگام آمیزش سخن مگو! بعد از ظهر با همسرت نزدیکی مکن، ای علی علیه السلام! با هوس به زنی غیر همسر خود، با زن خویش آمیزش مکن، ای علی علیه السلام! هر کس جنب با همسر خویش در بستر باشد نباید قرآن تلاوت کند، ای علی علیه السلام! با همسرت نزدیکی مکن، مگر آن که هر کدامتان دستمالی داشته باشید، خود را با پارچه‌ای مشترک پاک نکنید،

۱. همان، ج ۲، ص ۷۴۵.

۲. محمد تقی عیلوس، محمد محمدی اشتهاری، آموزه‌های اخلاقی، رفتاری امامان علیهم السلام شیعه، ص ۵۲۳.

۳. محمدبن علی شیخ صدوق، من لا یحضره الفقیه، ج ۳، ص ۵۵۲.

ای علی علیه السلام! ایستاده با همسرت نزدیکی مکن، ای علی علیه السلام! در شب عید قربان با همسرت نزدیکی مکن، ای علی علیه السلام! زیر درخت میوه‌ده با همسرت آمیزش مکن.^۱

ای علی علیه السلام! بر تو باد آمیزش در شب دوشنبه؛ چرا که اگر میانتان فرزندی تقدیر شود، حافظ کتاب خدا و خرسند به تقدیر خداوند خواهد بود.^۲ در پایان سفارش‌ها پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله می‌فرمایند:

«یا علی احفظ وصیتی هذه كما حفظتها عن اخي جبرائيل؛ یا علی این وصیت مرا حفظ [و به آن عمل] کن، چنان که من آن را از برادرم، جبرئیل حفظ کردم [و آموختم]»^۳

رعایت آداب معاشرت زمینه مناسبی را برای تربیت فرزند فراهم می‌کند چرا که چگونگی آمیزش زن و شوهر تأثیر مستقیم در روح و جسم فرزند دارد. ذکر نام و یاد خدا، با وضو و طهارت بودن و دعا کردن قبل از آمیزش، موجب جلوگیری از دخالت شیطان در انعقاد نطفه می‌شود و نکته دیگری که در حین آمیزش به آن تأکید شده است این بود که آمیزش باید با آرامش قلب و اعصاب راحت صورت پذیرد، تا نطفه بدون اضطراب در رحم قرار گیرد.

۳. تغذیه مادر (روزی حلال)

غذای حلال در هنگام تشکیل نطفه تأثیر عجیبی روی فرزند دارد. در باره انتقال نور زهرا علیها السلام به حضرت خدیجه علیها السلام؛ دستور داده شد که حضرت رسول خدا صلی الله علیه و آله از مردم کناره‌گیری نماید، به همین جهت پیامبر صلی الله علیه و آله چهل شبانه روز به کوه حراء رفت.^۴ از این گزارش تاریخی استفاده می‌شود که غذای حلال و حرام تأثیر فوق‌العاده‌ای دارد.

خوردن غذای حرام نیز دارای آثار سوء فراوان می‌باشد. چنانچه غذای حرام در شقاوت اولاد تأثیر عجیبی دارد. در روز عاشورا وقتی سنگ به پیشانی امام حسین علیه السلام زدند، حضرت زینب علیها السلام پرسید: برادر! مگر خودت را معرفی نکردی؟ فرمود: چرا، خودم را معرفی کرده بودم، اما چون

۱. رضی الدین ابی نصر الحسن بن فضل طبرسی، مکارم الاخلاق، ص ۲۵۹.

۲. همان، ص ۲۱۱.

۳. همان.

۴. حسین مظاهری، تربیت فرزند از نظر اسلام، ص ۶۸.

شکم‌های‌شان از حرام پر شده است، حرف حق در آن‌ها تأثیر ندارد.^۱

روش‌های زمینه‌ساز بعد از تولد

بعد از تولد فرزند وظایفی را برای والدین و اطرافیان کودک ایجاب می‌کند که در این بخش بدان پرداخته شده است:

۱. نگرش به فرزند

در دیدگاه امیرالمؤمنین (علیه السلام) پدر و فرزند اتحاد وجودی دارند و جدایی بین آنان نیست. حیات فرزند حیات پدر و مرگ او مرگ پدر به شمار می‌رود و فرزند اقتدار وجود پدر است به همین خاطر امیرالمؤمنین (علیه السلام) خطاب به فرزند عزیزشان امام حسن مجتبی (علیه السلام) می‌فرماید:

«حتی کأن شیئاً لو اصابک اصابنی و کأن الموت لو اتاک اتانی؛ اگر درد، رنج یا حادثه‌ای برای تو پیش آید، گویا برای من پیش آمده است و اگر مرگ به سراغ تو بیاید گویا به سراغ من آمده است»^۲

در منطق امیرالمؤمنین (علیه السلام) فرزند تمام وجود آدمی و مظهر و نمایشگر اوست از این رو می‌فرماید:

«وجدتک بعضی، بل وجدتک کلی؛ تو را جزئی از خودم بلکه همه وجود خویش یافتم»^۳
ایشان هم‌چنین می‌فرماید:

«فعنانی من امرک ما یعیننی من امر نفسی، فکتبت إلیک کتابی هذا، مستظهِراً به...؛ من به کار تو همان توجّه را دارم که به کار خویش، و این نامه را به تو نگاشتم تا از آن در تربیت مدد گیرم»^۴

امیرالمؤمنین (علیه السلام) در این فرمایش نورانی خویش موقعیت و جایگاه فرزند را بیان فرمودند و فرزند را تمام وجود خود و مظهر و نمایشگر خود بیان کردند و بر طبق آن درباره آینده فرزند

۱. همان.

۲. نهج البلاغه، نامه ۳۱.

۳. نهج البلاغه، نامه ۳۱.

۴. سیدابن طاووس، کشف المحجّة لثمرّة المهجّة، ص ۲۲۱.

تصمیم می گرفتند، ائمه اطهار علیهم السلام نسبت به غرایز، روحیات، عواطف، احساسات و نیازهای مختلف فرزندان، آشنایی کامل داشتند و با توجه به این شناخت و درک در همه آن ابعاد برنامه ریزی می کردند. دانستن این که ائمه اطهار علیهم السلام چگونه به استقبال فرزندان می رفتند و چه برنامه هایی را برای آنان تدارک می دیدند بسیار حائز اهمیت است.

۲. پوشش نوزاد (رنگ قنداقه نوزاد)

معصومان علیهم السلام نوزاد را با لباس سفید می پوشانند و از پوشیدن لباس زرد نهی می کردند. اسماء بنت عمیس نقل می کند:

«فلما ولد الحسن جاء النبي صلى الله عليه وآله فقال: يا اسماء هاتي ابني؛ فدفعته اليه في خرقة صفراء فرمى بها النبي صلى الله عليه وآله و قال: يا اسماء الهم اعهدي اليكم ان لا تلقوا المولود في خرقة صفراء؟ فلففته في خرقة بيضاء؛ زمني که امام حسن عليه السلام متولد شد، پیامبر صلى الله عليه وآله به من گفت: اسماء فرزندم را بیاور. من او را در حالی که با پارچه زردی پوشانده بودم به آن حضرت دادم، پیامبر صلى الله عليه وآله پارچه زرد را کنار انداخت و به من گفت آیا به شما سفارش نکرده بودم که نوزاد را با پارچه زرد نپوشانید؟ آن گاه پیامبر صلى الله عليه وآله امام حسن عليه السلام را با پارچه سفید پوشاند.»^۱

همچنین علی بن میثم از پدرش و او نیز از مادرش نقل می کند که: از نجمه مادر امام رضا عليه السلام شنیدم که می گفت: وقتی امام رضا عليه السلام به دنیا آمد او را در پارچه سفیدی پیچیدم و به موسی بن جعفر عليه السلام دادم.^۲

در روایات سیر آن بیان نشده است، البته امروزه علم روان شناسی تأثیر گذاری این رنگ ها بر کودک را تأیید می کند؛ زیرا رنگ ها دارای خصیصه های خاصی هستند به عنوان مثال رنگ سفید اشاره به صداقت، پاکیزگی، صمیمیت و ملایمت دارد، سفید رنگ خستگی گیر و انرژی بخش است؛ اگر چه تأثیر رنگ لباس بر نوزاد انکار ناپذیر است ولی در نوع کیفیت آن داوری قطعی نمی توان کرد.^۳

۱. محمد باقر مجلسی، بحار الانوار، ج ۴۳، ص ۲۳۸.

۲. عزیز الله عطاردی، مسند الإمام الرضا عليه السلام، ص ۱۳.

۳. روان شناسی رنگ ها، خبرگزاری سلام {iritn.com} شنبه ۸ مرداد ۱۳۸۴.

۳. اذان و اقامه در گوش نوزاد

یکی از ابزارهای مهم که خداوند به انسان عطا کرده است، قوت شنوایی است. بیشترین انتقال مفاهیم از این طریق انجام می‌پذیرد؛ اذان و اقامه که عبارت است از شهادت به توحید، نبوت و امامت و فراخوان به سوی فلاح و خیر عمل، حالتی از آرامش را به شنونده القاء می‌کند. در سیره عملی معصومین علیهم‌السلام آماده است که آنان در گوش نوزادان خود اذان و اقامه می‌گفتند امام سجاده علیه‌السلام می‌فرماید: «إِنَّ النَّبِيَّ صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم أذن في أذن الحسين بالصلاة يوم ولد؛ هنگامی امام حسین علیه‌السلام متولد شد پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم در گوش او اذان گفت.^۱ نجمه مادر امام رضا علیه‌السلام درباره ولادت فرزندش چنین می‌گویند: «لما ولد الرضا علیه‌السلام ناولته موسى علیه‌السلام في خرقة بيضاء فأذن في أذنه الايمن و اقام فاليسر؛ هنگامی که امام رضا علیه‌السلام متولد شد. موسی بن جعفر علیه‌السلام او را در پارچه سپیدی پیچانند، آن‌گاه در گوش راست او اذان و در گوش چپ اقامه خواند.^۲»

سرّ اذان و اقامه گفتن در گوش نوزاد در روایت بیان شده است. امام علی علیه‌السلام می‌فرماید:

«و لما حضرت ولاده فاطمة قال رسول الله صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم لاسماء بنت عميس و ام سلمه: احضراها فاذا وقع ولدها و استهل فاذا في اذنه اليمنى و اقيما في اذنه اليسرى فانه لا يفعل ذلك بمثله الا عصم من الشيطان؛ زمانی که زایمان حضرت زهرا علیه‌السلام فرا رسید. پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم به اسماء بنت عمیس و ام سلمه فرمود: بر بالین حضرت فاطمه علیه‌السلام حاضر شوید و وقتی فرزند متولد شد در گوش راست او اذان و در گوش چپش اقامه بگویید زیرا اگر چنین کنید از شیطان در امان خواهد بود.^۳»

پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم به امام علی علیه‌السلام سفارش می‌کند:

«إذا ولد لك غلام او جارية فاذن في اذنه اليميني و اقم في اليسرى، فانه لا يضره الشيطان ابداً؛ هر گاه صاحب دختر یا پسر شدی، در گوش راست او اذان و در گوش چپ او اقامه بگو که اگر چنین کردی هرگز شیطان به او ضرری نخواهد رساند.^۴»

۱. محمد باقر مجلسی، ج ۴۳، ص ۲۴۰.

۲. محمد بن یعقوب کلینی، وسائل الشیعه، ج ۱۵، ص ۱۳۸.

۳. ابوالحسن علی بن عیسیٰ اربلی، کشف الغمه فی معرفه الائمه، ج ۲، ص ۱۴۸.

۴. محمد بن الحسن حر عاملی، وسائل الشیعه، ج ۲۰، ص ۱۳۱، و ابن شعبه حرانی، تحف العقول، ترجمه آیت‌الله کمره‌ای، ص ۱۴.

معصومان علیهم السلام با این عمل مبنای اعتقادی خویش را برای آنان ترسیم نموده آنان را از شر شیطان بیمه می کردند چون هر جا خدا باشد اهریمن جایی ندارد.

۴. کام برداشتن

از دیگر آدابی که معصومان علیهم السلام در آغاز تولد فرزند رعایت کرده اند، برداشتن کام نوزاد است. کام برداشتن بدین معنا است که مقداری خرمای نرم و ملایم را به حلق کودک بریزند.^۱ معصومان علیهم السلام به این سنت عمل می کردند. امام صادق علیه السلام از امام علی علیه السلام نقل می کند که: «حنکوا اولادکم بالتمر، فکذا افعل رسول الله بالحسن علیه السلام و الحسین علیه السلام؛ کام فرزندانان را با خرما بردارید. زیرا پیامبر صلی الله علیه و آله با حسن علیه السلام و حسین علیه السلام چنین کرد.»^۲

از نجمه مادر امام رضا علیه السلام روایت شده است:

«لما ولد الرضا علیه السلام نولته موسی علیه السلام فی خرقة بیضاء، فأذن فی أذنه الأيمن و اقام فی الأيسر و دعا بماء الفرات فهنکه به ثم رده إلی فقال: خذیه فانه بقية الله فی ارضه؛ وقتی علی بن موسی الرضا علیه السلام متولد شد نوزاد را در پارچه ای سفید پیچیده به امام کاظم علیه السلام دادم، ایشان در گوش راست او اذان و در گوش چپش اقامه گفتند، سپس آب فرات طلبیده، و با آن آب کام او را برداشتند، سپس او را به من بازگردانده، فرمودند: او را بگیر، او «بقية الله» در زمین است»^۳

در روایات کام برداشتن با برخی چیزها فوایدی ذکر شده است. امام صادق علیه السلام کام برداشتن با آب فرات را موجب دوستی اهل بیت علیهم السلام می دانند:

«ما اظنّ أحدًا یحنک بماء الفرات الا احبّ اهل البيت علیهم السلام یا «الا کان لنا شیعة؛ گمان نمی کنم که کام کسی با آب فرات برداشته شود مگر آن که دوستدار اهل بیت علیهم السلام یا از شیعیان نباشد»^۴

امام صادق علیه السلام کام برداشتن با تربت امام حسین علیه السلام را موجب ایمنی فرزند می دانند.

۱. محمد بن مکرم ابن منظور، لسان العرب، ج ۱۰، ص ۴۱۶.

۲. محمد بن الحسن حر عاملی، وسائل الشیعه، ج ۱۵، ص ۱۳۷، ش ۱.

۳. همان، ج ۱۵، ص ۱۳۸، ش ۴.

۴. میرزا حسین نوری، مستدرک الوسائل، ج ۱۵، ص ۱۳۹، ش ۴.

«حنکوا اولادکم بتربه الحسنین علیهما السلام فانه امان؛ کام فرزندانان را با تربت امام حسین علیهما السلام بردارید که ایمنی بخش است»^۱

کام برداشتن پس از تولد از سیره معصومان علیهم السلام است و آثار جسمی و معنوی برای کودک دارد اگر چه تمام آثار آن برای ما روشن نیست.

۵. نام گذاری

در سیره معصومان علیهم السلام نخستین هدیه و یکی از مهم ترین حقوق فرزند انتخاب نام نیکو برای او است. پیامبر ﷺ می فرماید:

«إنَّ أوَّلَ ما یَنحَلُ احَدُکُم ولَدَه، اسمُ الحسن، فلیحسن احَدُکُم اسم ولَدَه؛ اولین هدیه شما به فرزندان، نام نیکو است. از این رو هر یک از شما نام نیکو برای فرزندش انتخاب کند»^۲

پیامبر اکرم ﷺ می فرماید:

«ان ریحاتی الحسن و الحسین سمیتها باسم سبطی بنی اسرائیل شبرا و شبیراً؛ حسن علیهما السلام و حسین علیهما السلام دو گل من است که نام های فرزندان بنی اسرائیل را بر آن ها نهادم؛ آن نام ها شبیر و شبیر بود»^۳

امام صادق علیهما السلام می فرماید:

«لایولد منا ولد الا سمیناه محمداً فاذا مضی سبعة ايام فإن شئنا غیرنا، ان شئنا ترکنا؛ هیچ پسری برای ما متولد نمی شود، مگر این که نام او را محمد می گذاریم، وقتی هفت روز از ولادت وی گذشت اگر خواستیم نام او را تغییر می دهیم و اگر خواستیم باقی می گذاریم.»^۴

امام باقر علیهما السلام در آثار انتخاب نام نیک بر فرزند فرمودند:

«لقد احتظرت من الشیطان احتظاراً شديداً، ان الشیطان اذا سمع منادیا ینادی یا محمد، یا علی ذاب کما یذوب الرصاص حتی اذا سمع منادياً ینادی اسم عدو من اعدائنا اهترو

۱. همان، ج ۱۵، ص ۱۳۸، ص ۲.

۲. محمد باقر مجلسی، بحار الانوار، ج ۱۰۴، ص ۱۳۰.

۳. همان، ج ۱۵۴، ص ۹۸.

۴. محمد بن یعقوب کلینی، اصول کافی، ج ۶، ص ۱۸، ش ۶.

اختال؛ به راستی، خود را در حصار ضخیمی قرار دادی که از شیطان پوشیده است، شیطان هرگاه بشنود که کسی صدا می‌زند یا محمد یا علی! ذوب می‌شود، چنان که سرب ذوب می‌شود و هر گاه بشنود کسی نام یکی از دشمنان ما را می‌برد شاد می‌شود و بر خود می‌زند»^۱

ع. عقیقه

از مهم‌ترین آداب و سنت‌هایی که بر آن تأکید فراوان شده عقیقه برای فرزند است. معصومان علیهم‌السلام در گفتار و رفتار بر آن تأکید فراوان فرمودند. تأکید بر عقیقه به حدی است که در برخی روایات واجب بیان شده است.

امام کاظم علیه‌السلام می‌فرماید:

«العقیقة واجبة اذا ولد للرجل ولد؛ هنگامی که مردی صاحب فرزند می‌شود عقیقه بر او واجب است.»^۲

معصومان علیهم‌السلام برای فرزندان خود عقیقه می‌کردند. امام صادق علیه‌السلام از پدران خود نقل می‌کند: «عق رسول الله عن الحسن و الحسين كبشاً يوم سابعها...؛ رسول خدا صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وآلهم‌وسلم از طرف حسن و حسین علیهم‌السلام دو تا قوچ در روز هفتم ولادتشان عقیقه کرد.»^۳

و چنین دعا کرد:

«اللهم لحمها بلحمه و دمه بدمه و عظمها بعظمه و شعرها بشعره و جلدها بجلده؛ خدایا گوشت این حیوان را در برابر گوشت فرزندم، خون آن را در برابر خون او، استخوان او را در برابر استخوان او و موی آن را در برابر موی او و پوست او را در برابر پوست او می‌دهم.»^۴

عقیقه تشکر و قدردانی ویژه از این نعمت بزرگ و با ارزش خداوند است. عقیقه بهایی است در برابر سلامت جان کودک، تأثیر بذل مالی در راه خدا را بر روند حوادث و مقدرات پذیرفته است. همان گونه که اثر صدقه بر سلامت و حفظ جان انسان و آثار نذر در بهبود بیماری‌ها مورد

۱. همان، ج ۲، ص ۲۰، ش ۱۲.

۲. همان، ج ۲، ص ۲۴.

۳. محمدباقر مجلسی، بحارالانوار، ج ۱۰۴، ص ۱۲۲.

۴. محمدبن یعقوب کلینی، اصول کافی، ج ۲، ص ۳۳، ش ۶.

پذیرش قرار گرفته عقیقه نیز چنین ماهیتی دارد و از آثار آن می‌توان به تأثیر در صحت و سلامت و حفظ جان کودک در برابر بیماری‌ها و بلاهایی آسمانی و زمینی اشاره کرد.

۷. ختنه (بهداشت و سلامت)

پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و ائمه اطهار علیهم السلام به بهداشت تن و روان توجه خاصی داشتند و توصیه‌های فراوانی کرده‌اند که جسم و جان را از تمام آلودگی پاک نگه دارید.

رهبران معصوم علیهم السلام بهداشت و سلامت را ملازم هم می‌دانستند. آنان برای تضمین سلامتی فرزندان خویش و دیگران برنامه‌های بهداشتی را مراعات می‌کردند. یکی از برنامه‌های بهداشت و سلامت، ختنه کردن فرزندان در روز هفتم تولدشان است. امام علی علیه السلام می‌فرماید:

«اُخْتِنُوا أَوْلَادَكُمْ يَوْمَ السَّابِعِ لَا يَمْنَعُكُمْ حَرٌّ وَ بَرْدٌ فَانْهَ طَهُورٌ لِلْجَسَدِ وَ أَنْ الْأَرْضَ لِتَضْجَعَ إِلَى اللَّهِ تَعَالَى مِنْ بَوْلِ الْأَغْلَفِ؛ فرزندان را در روز هفتم ولادتشان ختنه کنید گرما و سرما شما را از این عمل باز ندارد چون ختنه پاک کننده جسم است، زمین از ادرار کسی که ختنه نشده نزد خدا شکایت می‌کند.»^۱

از موسی بن جعفر علیه السلام نقل شده که هنگام ولادت فرزندش امام رضا علیه السلام چنین فرمودند: «ان بنی هذا ولد مختوناً طاهراً مطهراً لیس من الاثمه احد یولد إلّا مختوناً طاهراً مطهراً و لکنا سنمر علیه الموسی لاصابة السنة و اتباع الحنیفة؛ پسر من امام رضا علیه السلام پاک و پاکیزه و ختنه شده به دنیا آمده است و هیچ یک از ائمه متولد نشود مگر ختنه شده و پاک و پاکیزه، ولی ما برای مراعات سنت اسلام و پیروی دین حنیف تیغ [دلاکی] را به ختنه‌گاهش می‌کشیم»^۲

در سیره حضرات معصومین علیهم السلام این عمل در روز هفتم ولادت کودک انجام می‌شده یکی از دلایل انتخاب این روز آن است که ختنه در این روز موجب پاکیزگی بیشتر است و گوشت بهتر می‌روید.^۳ این مطلب از نظر علمی هم پشتوانه دارد. از نظر علمی، زمینه‌های انعقاد خون در روز

۱. محمد بن الحسن حر عاملی، وسائل الشیعه، ج ۲۱، ص ۴۲۴.

۲. محمد بن علی شیخ صدوق، کمال الدین و تمام النعمة، ج ۲، ص ۴۳۳.

۳. محمد یعقوب کلینی، کافی، ج ۱۶، ص ۱۶۴.

هفتم ولادت فراهم شده به حد نهایی خود می‌رسد و در نتیجه خون‌ریزی کمتر خواهد بود.^۱

۸. تراشیدن سر کودک و صدقه دادن برای او

از دیگر آداب و سنتی که معصومان علیهم‌السلام برای کودک انجام می‌دادند، تراشیدن سر نوزاد و صدقه دادن به وزن موی اوست.

عاصم می‌گوید:

«سمعت ابا عبد الله علیه‌السلام يذكر عن ابيه أن رسول الله صلی الله علیه و آله عقَّ عن الحسن علیه‌السلام بكبش و عن الحسين علیه‌السلام بكبش و اعطى القابله شيئا و حلق رؤوسهما يوم سابعهما و وزن شعرهما فتصدق بوزنه فضة؛ امام صادق علیه‌السلام از پدر خود نقل کرد که پیامبر صلی الله علیه و آله برای امام حسن علیه‌السلام و حسین علیه‌السلام هر کدام یک قوچ عقیقه کرد و مقداری آن را به قابله داد و سر آن‌ها را در روز هفتم ولادت تراشید و به وزن سر آن‌ها نقره صدقه داد.»^۲

در سیر این کار و این که چه آثار جسمی و روحی به آن مترتب است در برخی روایات فوایدی برای آن ذکر شده است نظیر؛ «پاک شدن کودک از مویی که در شکم مادر داشت»^۳ صدقه دادن نیز چنان که در روایات آمده، موجب رفع بلاهای بسیاری می‌شود. با این همه داوری قطعی نمی‌توان کرد، اما در اصل این حکم و تأثیر اجمالی آن در تربیت جسمی و روحی فرزند، تردید نیست.

۹. تبریک نورسیده و دعا

سیره عملی معصومان علیهم‌السلام نشان می‌دهد که آنان قدم نورسیده را گرمی می‌داشتند و در اولین فرصت خدمت والدین نوزاد می‌رسیدند و پیوستن این عضو جدید و کوچک را در جمع خانواده مبارک باد می‌گفتند.

مطلب بسیار حائز اهمیت این است که معصومان علیهم‌السلام به مبارک باد و اظهار شادمانی اکتفا نمی‌کردند بلکه نسبت به تعبیرهایی که در تبریک به کار می‌بردند بسیار حساس بودند که این

۱. سیدرضا پاک نژاد، اولین دانشگاه و آخرین پیامبر صلی الله علیه و آله، ج ۱۶، ص ۱۶۴.

۲. محمدبن یعقوب کلینی، کافی، ج ۶، ص ۳۳.

۳. همان، ج ۶، ص ۱۷.

پیامها حاوی چه مطالبی است. ابی برزّه اُسلمی می گوید:

فرزند امام حسن علیه السلام متولد شد. قریش خدمت آن حضرت رسیدند و گفتند: «یهنّک الفارس»: «قدم سوارکار نورسیده مبارک». امام علیه السلام فرمودند: این چه سخنی است که می گوئید! (این طور نگوئید) بلکه بگوئید:

«شکرت الواهب و بورک لک فی الموهوب و بلغ الله به اشدّه و رزقک برّه؛ خدای بخشنده را شکر، قدم این فرزندی که خدا بخشیده مبارک، و او را به رشد و کمال برساند و تو را از نیکی او بهره مند سازد.»^۱

اگر به رفتار امام حسن مجتبی علیه السلام دقت کنیم می بینیم اصل عمل مورد تأیید آن حضرت علیه السلام بوده اما تعابیر به کار رفته در این عمل را نمی پسندد، آن حضرت علیه السلام تعابیر مورد نظر را این گونه بیان می کند: نخست از بخشنده این نعمت خدا باید تشکر کرد. آن گاه این هدیه با ارزش را به پدر و مادر تبریک گفت و پس برای فرزند و پدر و مادر دعا کرد.

دعا برای سلامت و رستگاری کودک، در لحظه و مرحله ای از تربیت کودک مؤثر است بنابراین در تبریک ولادت به آن سفارش شده است. دعا برای نو رسیده صرف نظر از تأثیرات روحی و جسمی، تأثیرات روانی و تلقینی نیز دارد؛ چرا که دعا اساس کار تربیت است، استمداد از خدایی که فرزند و والدین و همه چیز از آن اوست، برای تربیت کودک از ضروریات است.

۱۰. زدودن زمینه های تخلف

در امر تربیت فرزند همان طور که فراهم آوردن زمینه های مثبت برای تربیت ضروری است. حذف زمینه های منفی نیز ضروری است. طبیعت انسان به گونه ای است که هم گرایش به خیر دارد و هم استعداد گرایش به شر را دارد؛ زمینه هر طرف که بیشتر فراهم شود، به طور معمول گرایش بدان سو بیشتر خواهد شد. در این راه، اگرچه فراهم کردن زمینه انجام نیکی و نیکو شدن بخش مهم از فرایند تربیت را تشکیل می دهد اما غفلت از زمینه های انحراف ممکن است تربیت والدین یا مربیان را از بین ببرد و فرزندان را به بیراهه بکشاند.

به همین خاطر معصومان علیهم السلام در سیره تربیتی خود به هر دو جنبه توجه داشتند. زمینه های

۱. همان، ج ۶ ص ۱۷.

مثبت برای تربیت را فراهم می‌کردند و در حذف زمینه‌ها و عوامل منفی نیز کوشا بوده‌اند.

ابوهریره نقل می‌کند:

«إن النبی رأی علی بعض ازواجه سترأ فیه صلیب فأمر به فقص و قال فیه قولاً شدیداً؛

پیامبر ﷺ یکی از همسران خود را دید که لباسی با نقش صلیب پوشیده است. حضرت درباره آن

سخن تندی گفت و به همسر خود فرمود آن را از بین ببرد، همسر نیز آن را قیچی کرد.»^۱

برخورد پیامبر ﷺ به خاطر این بود که وجود صلیب در لباس، ممکن است زمینه انحراف

فکری را فراهم سازد.

۱. میرزا حسین نوری، مستدرک الوسائل، ج ۳، ص ۴۵۳، ش ۳۹۷۲.

نتیجه

تربیت، امری حیاتی و سرنوشت‌ساز برای بشر محسوب می‌شود و پایه و مایه هر گونه رشد، حرکت و پیشروی و تداوم آن است، تربیت دارای مبانی، اهداف، اصول و روش‌ها است که در این میان اصول و روش‌ها از اهمیت خاصی برخوردار است. روش‌ها در حقیقت مکانیزم‌ها و شیوه‌های ایجاد یا تغییر رفتار و خصوصیات تربی‌اند روش‌های تربیتی اهل بیت علیهم‌السلام برای فرزندان‌شان بیشتر معطوف به روش‌های زمینه‌ساز است، زیرا این روش‌ها کاربردی‌تر و آسان‌تر، مؤثرتر و کم هزینه‌تر می‌باشد، به همین جهت اهل بیت علیهم‌السلام روش‌های تربیتی خود را بر این اساس استوار نموده‌اند.

در یک نگاه کلی روش زمینه‌سازی تربیت به دو مرحله قابل تقسیم می‌باشد:

۱. روش‌های زمینه‌ساز قبل از تولد

۲. روش‌های زمینه‌ساز بعد از تولد

روش‌های زمینه‌ساز قبل از تولد شامل، توجه و دقت در انتخاب همسر شایسته و تاثیر وراثت در تربیت و چگونگی آمیزش و حالات رفتارهای مناسب در هنگام انعقاد نطفه، تغذیه حلال مادر هنگام بارداری، می‌باشد. در روش‌های زمینه‌ساز بعد از تولد نیز مواردی مانند چگونگی نگرش به فرزند و نحوه پوشش فرزند، اذان و اقامه گفتن در گوش فرزند، نحوه کام برداشتن، تاثیر نام‌گذاری، تاثیر عقیقه، تبریک گفتن و دعا برای فرزند و زدودن زمینه‌های تخلف و آثار محیطی بر تربیت و نیز آثار بهداشت جسم بر تربیت مانند حکمت ختنه کردن، تراشیدن موی سر، را می‌توان نام برد.

منابع

۱. نهج البلاغه، ترجمه جعفر شهیدی، چاپ یازدهم، تهران، علمی و فرهنگی، ۱۳۷۶.
۲. ابن سعد، محمد، الطبقات الکبری، دار الصادر، بیروت ۱۴۰۵ق.
۳. ابن شعبه حرانی، حسن بن علی بن حسین، تحف العقول، ترجمه آیت الله کمره‌ای، قم، اسلامیة، ۱۳۶۹.
۴. ابن منظور، محمد بن مکرم، لسان العرب، دارالاحیاء التراث العربی، چاپ اول، بیروت ۱۴۰۸ق.
۵. اربلی، ابوالحسن علی بن عیسی، کشف الغمه فی معرفه الائمه، چاپ دوم، دارالاضواء، بیروت ۱۴۰۸ق.
۶. باقری، خسرو، نگاهی دوباره به تربیت اسلامی، چاپ هفدهم، تهران انتشارات مدرسه، ۱۳۸۵.
۷. پاک نژاد، سیدرضا، اولین دانشگاه و آخرین پیامبر ﷺ، بنیاد فرهنگی پاک نژاد، چاپ دوم، تهران، ۱۳۶۵.
۸. حر عاملی، محمد بن الحسن، وسائل الشیعه، ترجمه و تحقیق عبدالرحیم ربانی شیرازی، اسلامیة، تهران ۱۴۰۳ق.
۹. حسینی نسب، سیدداود، فرهنگ تعلیم و تربیت، انتشارات ابرار، تبریز ۱۳۷۵.
۱۰. دهخدا، علی اکبر، لغت نامه دهخدا، مؤسسه لغت نامه دهخدا (ذیل ماده روش)، تهران ۱۳۳۴.
۱۱. روان شناسی رنگ‌ها، خبرگزاری سلام {iritn.com} شنبه ۸ مرداد ۱۳۸۴.
۱۲. ساروخانی، باقر، دائرة المعارف علوم اجتماعی، سازمان انتشارات کیهانی، چاپ اول، تهران ۱۳۷۰.
۱۳. سیدابن طاووس کشف المحجّة لثمره المهجّة، بوستان کتاب، چاپ دوم، قم ۱۳۷۵ ش.
۱۴. شیخ صدوق، کمال الدین و تمام النعمه، اسلامیة، چاپ دوم، تهران ۱۳۹۵ق.
۱۵. شیخ صدوق، من لا یحضره الفقیه، جامعه مدرسین، چاپ دوم، قم ۱۴۰۴ق.

۱۶. شیخ عباس قمی، منتهی الآمال، هجرت، قم، ۱۳۶۹.
۱۷. طبرسی، رضی الدین حسن بن فضل، مکارم الاخلاق، دارالحوراء بیروت، ۱۴۰۸ق.
۱۸. عبدوس، محمد تقی، اشتهازی، محمد محمدی، آموزه‌های اخلاقی، رفتاری امامان علیهم السلام شیعه، مؤسسه بوستان کتاب، چاپ پنجم، قم.
۱۹. عزیزالله عطاردی، مسند الإمام الرضا علیه السلام، آستان قدس (کنگره)، چاپ اول، مشهد ۱۴۰۶ ق.
۲۰. کلینی، محمد بن یعقوب، اصول کافی، چاپ چهارم، دارالکتب الاسلامیه، تهران ۱۳۶۵.
۲۱. مجلسی، محمدباقر، بحار الانوار، مؤسسة الوفاء، بیروت، ۱۴۰۴، ق.
۲۲. مظاهری، حسین، تربیت فرزند از نظر اسلام، انتشارات روحانی، قم ۱۳۷۸.
۲۳. نوری، میرزا حسین، مستدرک الوسائل، چاپ دوم، مؤسسه آل البيت لاحیاء التراث، بیروت ۱۴۰۹ق.